

Зовнішньополітичні аспекти українсько-російського напруження 1658—1659 рр.

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом на тлі провокаційних дій царських воєвод (більшість з яких відверто підтримувала опозицію) змушують гетьман шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти урядові Виговського в стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як стосунки нейтралітету (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. в цей час зберігав свою силу й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з родем, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Саме така ситуація в регіоні спонукала гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних зв'язків з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з Павлом Тетерею до короля прелімінарні умови українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмеда IV Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як було попередньо ним обіцяно в листі до гетьмана¹⁹⁶. І дійсно, отримавши з Варшави листа, хан негайно послав на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи того зробити те ж саме¹⁹⁷.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і під час підписання угоди. Коли Виговський, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися в доцільності та своєчасності укладення угоди, саме тиск з боку союзника — кримського керівництва змусив його підписати Гадяцький трактат¹⁹⁸.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимізації стосунків з польським королем в умовах кризових взаємин з царем, на наш погляд, впливала також з потреби стабілізації ситуації в країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Статечне “кармазинове” козацтво та шляхетська нова українська еліта (головна соціальна опора гетьманату Виговського), отри-

мавши в результаті революції права повноцінного “народу політичного”, давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В. В. Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви П. Тетері в Москві в серпні 1657 р.¹⁹⁹). Москва ж при досягненні своїх політичних цілей вже з середини 1657 р. (місяця І. Желябузького) ситуативно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, підштовхуючи тим самим їхніх опонентів (козацьку старшину та шляхту) в бік Варшави²⁰⁰.

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польські переговори, започатковані восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, продовжуються й наступного року, і остаточно ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої як альтернатива наступу московських військ у Литві мала чимало прибічників у Короні та ще більше в середовищі литовського політичного істеблішменту, який був готовий іти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимація стосунків з Річчю Посполитої для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників, чи фіскальними потребами королівського двору. На цей раз потреба у розв’язанні конфлікту з Військом Запорозьким була зумовлена ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Варто мати на увазі ще й той факт, що король, або точніше французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та водночас і важкої справи, а саме: проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади шляхом посилення позицій як монарха, так і сенату, та звуження прерогатив сейму²⁰¹.

Для того, щоб змусити опозицію шляхти піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль — потужного політичного, а при певних обставинах і військового союзника короля — й відводилася Війську

Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька присутність в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. сприяла швидкому закінченню запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV²⁰².

Крім внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й міжнародні аспекти. Поява Війська Запорозького серед союзників короля істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках з Московією, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і у взаєминах із своїми союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них самих та поступки з боку польського керівництва. Вельми прикметним, на наш погляд, є той факт, що навесні 1658 р. (пора налагодження стосунків з Річчю Посполитою) І. Виговський намагається реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньополітичної діяльності свого попередника, відправивши 11 березня на адресу курфюрста Фрідріха Вільгельма листа з відповідними пропозиціями²⁰³. Зрозуміло, що, зважаючи на геополітичні перегрупування, які відбулися в Центральній-Східній Європі впродовж другої половини 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції та переходу Бранденбургу на бік Речі Посполитої, налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків відбувається вже не на анти-, а на пропольській платформі.

На липневому сеймі 1658 р. було сформовано комітет із сенаторів і найбільш впливових земських послів, на який і було покладено завдання виробити інструкції і визначити повноваження для комісарів на переговорах з Московією та Військом Запорозьким²⁰⁴. Комітет розглянув також чимало різних умов, надісланих гетьманським урядом І. Виговського, і лише після цього відправив свої постанови С. К. Беневському. Причому, опираючись на інформацію Лізоллі, А. Валевський стверджував, що в цей час в Україну вступили царські війська (імовірно, йдеться про белгородського воєводу Г. Ромодановського) і Варшава була змушена йти на поступки І. Виговському²⁰⁵. Рейд белгородського воєводи по Лівобережжю змусив Виговського приступити до якнайшвидшого завершення переговорів з поляками. 4 серпня (с. с.) він відправляє до Яна Казимира листа, в якому запевняє короля, що він "...як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМості віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести..."²⁰⁶. Крім того, гетьман доповідав, що він "...готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччю Бога до війни все готове: кулі, запали, порох, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої

приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...²⁰⁷.

Через деякий час, 28 серпня (с. с.), І. Виговський відправив королеві Людовичі Марії Гонзазі, а наступного дня королю Яну Казимиру листи, в яких запевняв, що вжив усіх заходів до того, щоб Україна "...до дідичества польського монарха перейшла"²⁰⁸. У той же час гетьман розіслав по Україні універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, оскільки "вороги його" закликали на допомогу Ромодановського та інших царських воєвод, що стояли на прикордонні з Україною²⁰⁹.

Таким чином, на середину літа 1658 р. Виговський насамперед під впливом "агітації" Ромодановського, остаточно "дозрів" до кардинального повороту зовнішньополітичного курсу. Проте в середовищі української старшини і на кінець літа — початок осені 1658 р. бракувало єдності щодо напрямів зовнішньої політики. Аналізуючи перебіг липневого 1658 р. сейму у Варшаві, не можна не звернути уваги на виступ у палаті представників посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. У ньому український старшина вимагав, аби Річ Посполита дотримувалася взятих на себе перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права України забезпечила особливим договором. Як зазначали очевидці з польського боку, Носач говорив із запалом, подеколи навіть грубо. Польські історики пояснюють поведінку генерального обозного на сеймі конспірацією, маскуванням справжніх намірів українського керівництва, адже в палаті під час його виступу були присутніми представники царя²¹⁰. На наш погляд, виступ Носача міг стати також і віддзеркаленням тієї гострої політичної боротьби, що точилася в цей час у Війську Запорозькому щодо напрямів зовнішньополітичної орієнтації України. Саме таке припущення дає змогу пояснити відсутність прізвища генерального обозного серед старшини, щедро обдарованої польським королем після ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., хоч він за своїм службовим становищем посідав другу, тобто наступну після гетьмана позицію у службовій ієрархії Війська Запорозького.

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти стала причиною того, що, коли вранці 9 вересня (н. с.) в табір до Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на аудієнцію аж до вечора 11 вересня. А перед тим гетьман мав зустріч з послом царя В. Кікіним. Трохи згодом, 28 вересня, по дорозі до Варшави комісари, переповідаючи перипетії переговорів, які передували укладенню угоди в Гадячі, пригадували, що по прибутті до Виговського стольника Кікіна 10 вересня і після проведеної ним агітації у Війську Запорозькому справа підписання польсько-української угоди (незважаючи на прихильність гетьмана і винахідливість Ю. Немирича) "...була під значним сум-

нівом”. Більше того, ситуація розвивалася таким чином, що вже з боку українських козаків почали лунати погрози на адресу комісарів, яким збиралися голови відсікти, а з Москвою угоду скласти, і після цього “...двома шляхами з ордою на Польщу й Литву йти...”²¹¹.

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб’єктів міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних і ефективних кроків як з боку офіційного Чигириня, так і Варшави. При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в період його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри. Ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман одночасно намагається зберегти приязні стосунки з його супротивником — шведським королем. Більше того, Чигирин впродовж усього переговорного процесу з Коронаю Польською докладав значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи скінченість польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин впродовж весни 1658 — літа 1659 рр. не раз переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву²¹².

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигириня в час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрямок. Адже об’єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона, ймовірно під тиском промосковськи налаштованої лівобережної старшини та козаків, наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов’язкової участі в польсько-російській війні, якщо така буде²¹³. Крім того, Виговський не раз висловлювався за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так у даному випадку можна трактувати союз Польщі, Литви та України) й Московського царства²¹⁴.

Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигириним, а також серйозних суперечностей між першою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближен-

ня та що саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєспроможність союзу Війська Запорозького і Речі Посполитої. 11 грудня 1657 р. польський король у листі до нового австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, “мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, *якщо лише військо проти Москви вишлемо* (виділено нами. — В. Г.)”²¹⁵. Кілька місяців по тому, у березні 1658 р., через посла Павла Тетерю Виговський передає Яну Казимиру повідомлення про свою готовність об’єднати Україну з Польщею, але висуває при цьому низку умов, одна з яких виділяє мілітарний бік справи як важливий пріоритет. Гетьман прямо говорить про те, щоб посполите рушення було готове до боротьби з царським військом, аби король видав один за другим універсали, “...а коли до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться...”²¹⁶.

Ще більш відверто про антимосковську спрямованість політики Виговського свідчить його декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р., в якій гетьман зокрема повідомляв про свої тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві в його конфлікті з царем²¹⁷.

Ще одним, надзвичайно важливим зовнішньополітичним чинником, який потрібно було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, була Швеція. Об’єктивно склалося так, що загальний успіх чи, навпаки, крах Гадяцької системи значною мірою залежали від позиції Стокгольма. Адже Шведське королівство вело тоді надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ Центрально- та Східноєвропейського регіону. Варто принагідно пригадати, що свого часу саме військові успіхи царських та гетьманських військ на території Литви та Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно планованого спільного з поляками виступу проти Москви та розпочати інтервенцію в Північну Польщу²¹⁸. У свою чергу, успіхи Швеції у війні проти Польщі обумовлюють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московського царства, наслідком якої було згортання бойових операцій на польському фронті, пошук шляхів політичного розв’язання спірних з Річчю Посполитою проблем та оголошення царем у 1656 р. війни Швеції.

Восени 1658 р. для України утримання Москви від інтервенцій на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише за умови успішного розиграшу саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції і водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи скінченність цього завдання,

українське керівництво в згаданому вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому навіть ціною певних поступок Карлу X²¹⁹.

Прагнучи створити сприятливі умови для реалізації нового зовнішньополітичного курсу (примирення з Річчю Посполитою та протистояння спільно з нею Москві), Виговський, як видно з листа С. К. Беневського до сенату від 7 червня 1658 р., ймовірно, вже в другій половині травня через Варшаву висилає свого посла для надзвичайних повноважень грека Теодозега (Федосія) до Карла X, щоб схилити того до примирення з королем польським²²⁰.

За джерелами, влітку 1658 р. визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів було першочерговим завданням поточної політики польського керівництва, причому думки найбільш впливових польських діячів з цього приводу різко контрастували.

Так, арцибіскуп гнєзненський Анджей Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорозьким, оскільки, на його думку, "...ця справа, а, відповідно, і наша безпека залежить від швидкості...". Владика переконував Яна Казимира в тому, що "...Москва хоче миру і трактувати з шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...], а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів з шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви"²²¹.

Аналогічної схеми дотримувався і маршалок коронний, польний гетьман Єжи Любомирський, котрий в листі до посла С. К. Беневського від 16 травня 1658 р. також наголошував на тому, що "...невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, ...об'єднати, для захисту тутешнього краю (тобто України. — В. Г.)..."²²². Гетьман був упевнений, що двір зловживає "...щасливим початком..." перегляду справ з козаками, "...так сильно переконаний в справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки в Пруссію"²²³. На його думку, варто було, навпаки, швидше завершити бойові операції в Пруссії, всі війська повернути в Україну, а це "...немало надало б допомоги..." Виговському, щоб "...схилити нерішучих на наш бік...". "Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, — продовжував Любомирський, — то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору...". На думку гетьмана польного, Виговський радить полякам миритися зі шведами і з московітами, зберігати хоча б примарний союз з татарами тому, що "...не надто сподівається на свою і нашу силу..."²²⁴.

Тим часом сейм Речі Посполитої після дебатів з проблем стосунків з Москвою ухвалив рішення погодитися на обрання московського царя на польський трон (стосовно чого принципова розмова велася вже з осені 1656 р. в рамках Віленського діалогу), але за умови прийняття ним певних кондицій, затверджених попередньою присягою. Конкретизуючи дане рішення, 25 липня 1658 р. депутати сейму від імені всіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для продовження переговорів з царськими послами. Щодо України інструкція передбачала передачу її земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти усіх царських військ і залог²²⁵.

Згідно з постановами сейму Ян Казимир виряджає своїх комісарів на переговори з представниками Олексія Михайловича, при цьому королівська канцелярія дає їм чітку установку не форсувати ходу переговорів, а чекати результатів місії Беневського в Україні. Причому варто наголосити, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких стосунків Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти — усе це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, для Москви ситуація ускладнювалася й тим, що калмицькі орди, об'єднавшись з кримськими татарами, розбили значний підрозділ царських військ. А тому комісари з радістю доповідали, що московська сторона готова уступити полякам землі аж по Смоленськ включно²²⁶. Король висловлював радість з приводу приємних новин і в листі до комісарів наказав і надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, визначивши головним їхнім завданням не допустити російсько-шведського зближення та отримати військову допомогу від царя²²⁷.

У боротьбі з опозицією та протидії наступу Москви Виговському марно було сподіватися на ефективну польську допомогу. Оскільки, незважаючи на голоси в польському керівництві стосовно необхідності якнайшвидшого замирення зі Швецією та повернення всіх сил на боротьбу з царем, у Варшаві все ще сподівалися на можливість примирення з Москвою, навіть за умови переходу України з-під зверхності царя до короля. А тому, незважаючи на заклики Виговського, що містилися, зокрема, в його листі до Яна Казимира від 30 серпня, де він повідомляв про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонував у разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московських тилах у Білорусі та Литві)²²⁸, а також звернення Карла Густава, переданого через голландського посла в Берліні (на цей раз попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів виступала вимога щодо зобов'язань Варшави не допускати в число претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових)²²⁹, польське керівни-

цтво й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє майбутнє бачить лише у спільному з Москвою виступі проти неї.

У крайньому разі, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що є в розпорядженні Виговського. Зокрема, канцлер литовський Кшиштоф Пац 10 вересня в листі до комісарів писав: “Спершу воювати в Україні через Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який ЙКМості 20 тис. війська запропонував...”²³⁰. Але знову ж таки, як можна зробити висновок з наступних рядків листа канцлера, метою воєнної акції в Литві (яка мала носити короткочасний характер) було змусити Москву до поступливості на переговорах, щоб після їх завершення звернути спільні сили проти Швеції.

Невизначеність позиції польського керівництва та наявність сильної промосковської партії на Литві спричиняють ситуацію, за якої комісари на переговорах з царськими послами погоджуються на елекцію царя²³¹. Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання в Гадячі угоди, король був обурений поспішністю комісарів, вважаючи, що після успішного завершення переговорів з козаками немає будь-якої потреби форсувати хід розмов з царем. Більше того, на думку Яна Казимира, поспішність, по-перше, може відштовхнути від Польщі козаків і татар, “...яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів...”, а по-друге — надані Москві гарантії перемир'я дадуть їй змогу прискорити замирення зі Швецією²³².

Долаючи спротив опозиції та плекаючи надії на можливість спільного з царем виступу проти Швеції, польське керівництво втрачало час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними сподівання уряду Виговського щодо отримання дійової військової допомоги з боку Польщі. А це, в свою чергу, позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки ззовні, що, врешті-решт, ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень.

Неадекватність оцінки зовнішньополітичної ситуації в регіоні, відсутність єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників, насамперед Австрії, заважали зосередити сили на головному на той час дипломатичному напрямі, а саме: врегулюванні взаємин зі Стокгольмом та спрямуванні сил на підтримку гадяцьких домовленостей.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в цей час діє царський уряд. Московське керівництво вже 25 серпня (с. с.), отримавши повідомлення про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також поголоски про польсько-українські контакти, відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим пошук шляхів

замирення з урядом Карла X Густава. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі “зрадником Івашкою”, та відправив в Україну війська під командою воєводи Г. Г. Ромодановського. Під прикриттям військ белгородського воєводи проходять “вибори” гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем (щоправда, наказним) проголошується Іван Безпалій²³³. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальессарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дало змогу відправити в Україну досить значні сили, які в середині березня 1659 р. під командою князя О. М. Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямі Конотопа.

Тим часом Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевичів та австрійського двору наприкінці березня 1659 р. призначив нову комісію для продовження переговорів з Москвою. Тому для відбиття вторгнення в Україну царських військ під командою О. М. Трубецького (за одними джерелами, у розпорядженні князя сумарно було 150 тис., за іншими — 200 тис., ще іншими — 320 тис. осіб) Виговський міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. вислав в Україну 80-тисячну орду. Варто наголосити, що хан у цей час відправив листа до польського короля, в якому, продемонструвавши добре знання внутрішньополітичної обстановки в Україні, схилив Яна Казимира негайно надіслати Виговському піхоту та артилерію. Оскільки чимало козаків і досі тримається Москви, перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьманові якнайшвидшої допомоги, вважав він. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. й великий візир Кримського правителя, запитуючи одночасно про плани Корони щодо ведення війни за Україну²³⁴.

У розпорядженні Виговського, згідно з підрахунками польського історика Л. Кубалі, було всього-на-всього 16 тис. вірних козаків²³⁵. Після обопільної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р. на Круничполі²³⁶, військове становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все ж сил було недостатньо для гарантування безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким та військових виступів опозиції. Тому 9 квітня з Чигирини гетьман відправляє до коронного підканцлера А. Тщєбінського листа, в якому змальовує внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні щойно підписаної угоди, а також просить, аби король віднайшов способи для скорішого завершення роботи сейму та вирушав з військами в Україну “...як раніше те обіцяв зробити”²³⁷. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного Анджея Потоцького (всього близько 5 тис. жовнірів), свіжих сил не надходило. І гетьманський уряд,

імовірно, не тішив себе ілюзіями щодо отримання допомоги від Речі Посполитої, оскільки звідти до Чигирини просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації²³⁸.

Укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив антикоролівської опозиції в Короні, переважної більшості правлячої еліти Великого князівства Литовського та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства, що, врешті-решт, призвело до ревізії найпринциповіших положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського та нехтування українських вимог щодо такого вирішення конфесійних проблем, яке б задовольняло православне духовенство. У кінцевому результаті все це позбавляло шансів на успішну реалізацію планів уряду І. Виговського. У той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирини також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на "братерство" з кримським ханом і ордою, гетьман відправляє Антона Ждановича до Стамбула "...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу"²³⁹. Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лізоллею, порушуючи питання про прийняття цісарем Леопольдом I України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній вигоді від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин²⁴⁰. Паралельно з цими діями українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам з Бранденбургом. Зокрема, український канцлер запевняв представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з габсбурзької династичної лінії (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрійським цісарством)²⁴¹.

Таким чином, аналіз політичного курсу Гетьманату в стосунках з Москвою в другій половині 50-х рр. XVII ст. дає змогу зробити висновок про його залежність як від внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Переорієнтація гетьмана І. Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася не його особистими політичними симпатіями чи майновими інтересами, а цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед зовнішні, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними внутрішні фактори. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу та, відповідно, згорання політичних взаємин з російським царем були прагнення нейтралізації політичних претен-

зій московського керівництва, відновлення союзницьких стосунків з Кримським ханством, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам.

Як і в період укладення Московського договору (середина 1650-х рр.), так і в роки становлення українсько-польської унії, модель зовнішньополітичної діяльності Чигирини базувалась на засадах багатовекторності та поліваріантності. Безперечно, це посилювало її життєздатність, але водночас свідчило про те, що гетьманський уряд не вповні покладався на успішну реалізацію унійної концепції з Річчю Посполитою, а тому провадив пошук запасних варіантів.

Стосовно ж можливостей уникнення збройного конфлікту України з російською династією під час виходу гетьманського уряду з переяславсько-московської системи 1654 р. варто відзначити, що вони могли бути реальними лише за умови сприятливого розвитку міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі. Найголовнішим його компонентом мало бути укладення Річчю Посполитою миру з Шведським королівством та недопущення до нього в шведсько-російських стосунках. Прорахунок польського керівництва в оцінці міжнародної ситуації зробив неминучим збройне зіткнення України та Росії, причому за реальної підтримки першої лише з боку Кримського ханства.